

rine gelen Ticâniyye tarikatı şeyhlerinden el-Hâc Ömer'i ağırlaması, hac dönüşünde tekrar Sokoto'ya uğrayıp birkaç yıl orada kalan şeyhe kızını vermesi onun Ticâniyye tarikatına girdiği şeklinde yorumlanmıştır. Ancak başveziri bir risâle yazarak bu iddiayı reddetmiştir.

1824 ve 1826-1827 yıllarında İngiltere hükümeti adına iki defa Sudan'a giden seyyah Hugh Clapperton, Muhammed Bello'yu ziyaret etmiş, Bello, ondan Avrupa ülkeleri ve hıristiyan mezhepleri hakkında bilgi almış, 1824'te İngiltere kralına bir mektup yazarak ticarî münasebetleri geliştirmeyi teklif etmiştir. Clapperton ikinci gelişinde uzun süre Sokoto'da kalmış ve sultanla samimi görüşmeler yapmıştır.

Eserleri. Muhammed Bello'nun 162 eser kaleme aldığı tesbit edilmiştir. Yirmi kadar eseri tasavvufî, diğerleri devlet idaresi, siyaset, ahlâk, tarih, coğrafya ve tıbb-ı nebevî ile ilgilidir. Eserlerinin çoğu nesir olmakla birlikte Arapça ve Fülânî dilinde şiirler de yazmıştır. Kâ'b b. Züheyr'in *Kaşidetü'l-bürde'sine*, Bûsîrî'nin *Kaşidetü'l-bürde* ve *el-Kaşidetü'l-hemziyye'sine* tahmîsleri meşhurdur. *İnfâku'l-meysûr fî târihi'l-bilâdî't-Tekrûr* adlı kitabı Sokoto halifeliğinin tarihi hakkında önemli bir kaynaktır. Bir kumandan olarak katıldığı cihad hareketlerini anlattığı bu eserinde yer yer Hevsâ halklarının sosyal, kültürel ve siyasal yapısı hakkında bilgi vermiş, Bornu Sultanı Kânîmî ile yaptığı yazışmalardan bahsetmiştir (nşr. C. J. Whitting, London 1951; Kahire 1384/1964; nşr. Behîce eş-Şâzelî, Rabat 1996). E. J. Arnett, *The Rise of the Sokoto Fulaniy Kano* (1922) adlı çalışmasını bu kitaba dayanarak hazırlamıştır. *İnfâku'l-meysûr*, Sîdî Sayudi Muhammed ve Jean Boyd tarafından Hevsâ diline çevrilmiştir (Sokoto 1974). Muhammed Bello'nun diğer bazı eserleri de şunlardır: *el-Büdü'rü'l-müstire fî'l-hişâli'lleti tûdrekü bihe'l-mağfire* (Sokoto, ts.); *Fevâ'id mücmele fîmâ câê fî'l-bir ve's-şıla* (Sokoto, ts.); *el-Ğayşü'l-vebl fî sîretî'l-imâmi'l-'adl* (Ömer Bello, bu kitabı ve diğer eserlerini esas alarak Londra Üniversitesi'nde bir doktora tezi yapmıştır [Hunwick, *Arabic Literature*, II, 118, 605]); *Cilâ'ü's-şudûr 'ammâ yahtelicü fîhâ min şada'l-ğurûr* (Sokoto, ts.); *Kitâbü't-Tahrîr fî kavâ'idî't-tebşîr li's-siyâsât* (Zaria 1963); *Miftâhu's-sedâd fî aḳsâmi hâzihi'l-bilâd* (Zaria, ts.; Sokoto, ts.); *Ref'u's-şübhe fî't-teşebbüh bi'l-kefere ve'z-zâleme ve'l-cehele* (Sokoto,

ts.); *Şerhu Hizbi'l-bahr* (Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî'nin eserine yazdığı şerhtir, Kahire, ts.); *Tenbihü's-şâhib 'alâ aḳkâmi'l-mekâsib* (Sokoto, ts.); *Ğâyâtü'l-uşûl fî tefsîri'r-Resûl; el-Mevâridü'n-nebeviyye fî'l-mesâ'ilî't-tıbbiyye; Tıbbü'n-nebî; Serdü'l-keḳâm fîmâ cerâ beyni ve beyne 'Abdisselâm; Uşûlü's-siyâse ve'l-keyfiyyetü'l-maḳlaş min umûri'r-riyâse* (nşr. ve trc. Shehu Yamusa, Sokoto 1998). Muhammed Bello'nun eserlerinin bir kısmı basılmış, bazıları çeşitli Afrika ve Batı dillerine tercüme edilmiş ve tez çalışmalarına konu olmuştur (eserleri için bk. a.g.e., II, 114-149).

BİBLİYOGRAFYA :

M. Hiskett, *The Sword of Truth: The Life and Times of the Shehu Usman dan Fodio*, London 1973, s. 9, 93-95, 109-110, 113-115; P. B. Clarke, *West Africa and Islam*, London 1982, s. 117-118; Madina Ly-Tall, *Un islam militant en Afrique de l'Ouest au XIX siècle*, Paris 1991, s. 95-100, 118-119; J. O. Hunwick, *Arabic Literature of Africa: The Writings of Central Sudanic Africa*, Leiden 1995, II, 114-149, 605; a.mlf., "Batı Afrika'da Ortaya Çıkan Tasavvufî Direniş Hareketleri" (trc. Kadir Özköse - Fikret Mutlu), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/2, Sivas 2003, s. 379-391; a.mlf., "Muḳammad Bello", *EP* (Fr.), VII, 436-437; D. Robinson, "Revolutions in the Western Sudan", *The History of Islam in Africa* (ed. N. Levtzion - R. L. Pouwels), Ohio 2000, s. 137-138; Kadir Özköse, *Süfî Dâvet'ten Devlete*, İstanbul 2004, s. 87-90, 104-107, 110, 214, 243-246, 250-262; Hussaini Usman Malami, "Importance of Muḳammad Bello's 'Tanbih al-Sâhib alâ-aḳkâm al-Makâsib' to Our Contemporary Economic System", *HI*, XVII/4 (1994), s. 35-40; Omar Bello, "Muḳammad Bello's Conception of Leadership and its Relevance to the Contemporary Nigerian Situation", *IQ*, XXXVIII/2 (1994), s. 124-132; Maurice Delafosse, "Sokoto", *IA*, X, 737-738; İsmail Hakkı Göksoy, "Fülânîler", *DA*, XIII, 215-216.

▲ AHMET KAVAS

MUHAMMED BESYÛNÎ

(محمد بسیونی)

(1885-1953)

Endonezyalı âlim, eğitimci.

Borneo (Kalimantan) adasının batısındaki Sambas Malay Sultanlığı'nın merkezi Sambas'ta doğdu. Tanınmış bir ulemâ ailesine mensuptur. Babası Muhammed İmrân sultanlığın en yüksek dinî makamı olan saray imamı, ayrıca Felemenkçe eğitim veren Batı tipi bir halk okulunun müdürü idi. Muhammed Besyûnî ilk eğitimini babasından aldıktan sonra tahsil için 1901 yılında Mekke'ye gönderildi. Mekke'de Ahmed Hatib Minangkabau, Ömer

Sünbâvî ve Osman Saravâkî (Pontianî) gibi Malay kökenli âlimlerden Arapça ve fıkıh okudu. Ardından Ali el-Mâlikî'den mantık, fıkıh usulü, hadis, tefsir ve akaid dersleri aldı. 1906'da Sambas'a dönünce Orta-doğu ile kültürel bağını devam ettirdi. Mısır'da *el-Menâr* dergisinin editörü M. Reşid Rızâ ile mektuplaştı. Onun düşünce sisteminden ve fikirlerinden etkilendi; 1910'da Kahire'ye gitti. Önce Ezher'e, daha sonra Reşid Rızâ'nın yeni kurduğu Dârü'd-da've ve'l-irşâd Medresesi'ne kaydoldu. Böylece Reşid Rızâ'nın yenilikçi düşüncelerinden istifade etmeye çalıştı.

1913 yılında babasının hastalığı üzerine Sambas'a çağrıldı ve onun ölümünün ardından yerine saray imamı oldu. Kadılık ve müftülük gibi görevlerinin yanı sıra öğretmenlik de yaptı. Camilerde cuma günleri halka tefsir ve akaid dersleri verdi. 1916'da Sambas'ta Medrese Sultâniyye adıyla modern bir okul açtı. Bu kurum, sadece dinî derslerin okutulduğu ve eğitimin Arapça yapıldığı klasik medreselerden oldukça farklıydı. Çağdaş eğitimin araç ve gereçleriyle donatılan, yeni bir müfredat programının uygulandığı bu okullar daha çok yenilikçi müslüman hareketlerin liderleri tarafından kurulmaktaydı.

Muhammed Besyûnî, tekrar Mısır'a gitme imkânı bulamadıysa da Reşid Rızâ ile yazışmalarını sürdürdü; birçok konuda kendisine sorular yönelterek görüşlerinden faydalandı. Reşid Rızâ'ya sorduğu, müslümanların geri kalış sebeplerine dair bir sorusu üzerine Emîr Şekîb Arslan'ın kaleme aldığı "Li-Mâzâ te'ahḳare'l-müslimûn ve li-mâzâ tekaddeme ğayruhüm" başlıklı yazısı *el-Menâr*'da tefrika edildi ve daha sonra kitap halinde yayımlandı.

Siyasî faaliyetlere de katılan Muhammed Besyûnî, 1943'te Endonezya'daki bütün dinî teşkilâtların federasyonu olarak kurulan ve 1945 yılından itibaren partiye dönüşen Endonezya Müslümanları Şûra Meclisi'nin (Majlis Syura Muslimin Indonesia [MASYUMI]) içinde aktif rol aldı, bu partinin mahallî temsilciliğini yaptı. Hollanda sömürge yönetimi sırasında kısmî otonomiye sahip Sambas Malay Sultanlığı bağımsızlık sonrasında ülkede cumhuriyet rejiminin kurulmasıyla tarihe karıştı; önce son sultanın, ardından Muhammed Besyûnî'nin vefatı üzerine Medrese Sultâniyye de kapandı ve Sambas şehrindeki dinî entelektüel hava giderek kayboldu.

Muhammed Besyûnî, Reşid Rızâ'nın Hz. Peygamber'in hayatına dair kitabını

MUHAMMED BESYÛNÎ

ve akaidle ilgili seçilmiş yazılarını Malayca'ya tercüme etmiş, ayrıca yedi Malayca ve iki Arapça eser yazmıştır. Sambas'taki birçok camide cuma namazı için Şâfiî mezhebince gerekli görülen kırk kişilik cemaat toplanamadığından cuma namazı kılınamıyordu. Besyûnî, *en-Nuûs ve'l-berâhîn 'alâ ikâmeti'l-cum'a bi-mâ dûne'l-erba'in* adıyla bir eser kaleme alarak (Kahire 1925) bu namazın küçük bir grupla edasının mümkün olduğunu savunmuştur. Onun Pinang ve Singapur'da basılan eserleri (listesi için bk. Pijper, s. 138-140) daha çok yenilikçi görüşlerini ve eski dinî uygulamalara karşı tutumunu yansıtmaktadır. Nitekim *Nûrû's-sirâc fî kışşati'l-isrâ' ve'l-mî'râc* adlı eserini bu konudaki yanlış düşünce ve uygulamaları düzeltmek için yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abubakar Atjeh, "Kebangkitan Dunia Baru Islam di Indonesia" (L. Stoddard, *Dunia Baru Islam: The New World of Islam* içinde), Jakarta 1966, s. 295-332; G. F. Pijper, *Studien over de Geschiedenis van de Islam in Indonesia 1900-1950*, Leiden 1977, s. 134-141; Emîr Şekîb Arslan, *Lî-Mâzâ te'ahhâre'l-müslimûn ve lî-mâzâ tekaddeme gayruhüm* (nşr. Hasan Temim), Beyrut, ts. (Dâru mektebeti'l-hayât), Reşid Rızâ'nın mukaddimesi, s. 34-35; Besyûnî'nin mektubu için ayrıca bk. s. 37-38; M. van Bruinessen, "Basyuni 'Imran", *Dictionnaire biographique des savants et grandes figures du monde musulman périphérique du XIXe siècle à nos jours* (ed. M. Gaborieau v.dğr.), Paris 1992, I, 26.

İSMAİL HAKKI GÖKSOY

MUHAMMED BUĞRA HAN

(ö. 449/1057)

Doğu Karahanlı hükümdarı
(1056-1057).

Karahanlılar'ın büyük hükümdarlarından Yûsuf Kadir Han'ın oğludur. Babasının ölümü üzerine bir süre ülkeyi kardeşi Şerefüddeve Arslan Han Süleyman ve Mahmud ile birlikte yönetti. Önceleri Yıgan Tegin (Yegan Tegin) unvanını taşıyan kardeşinin büyük han olarak tahta çıkmasının ardından Buğra Han unvanını aldı.

Mâverâünnehir'i zaptetmeyi düşünen Muhammed Buğra Han, bölgeye hâkim olan Ali Tegin'e karşı Gazneli Sultanı Mesud'un yardımını sağladı. Fakat bu sırada gelişen bazı hadiseler bu düşüncesinin gerçekleşmesini önledi. Muhammed Buğra Han, daha babasının sağlığında Sultan Mesud'un kız kardeşi Zeyneb ile evlenmek için 1025'te Belh'e gitmiş, nişan yapılmış, ancak izdivaç gerçekleşmemiştir. Sultan Mesud, idarede söz sahibi oldu-

tan sonra 1034 yılı sonbaharında nişanlısını almak için bir elçilik heyeti gönderen Muhammed Buğra Han'ın Sultan Mahmud-ı Gaznevî'nin bıraktığı toprakların bir kısmını Zeyneb adına istemek niyetinde olduğunu haber alınca bu evliliğe izin vermedi ve Arslan Han'a mektup göndererek niyetinden dolayı Muhammed Buğra Han'ı kınadığını bildirdi. Arslan Han da davranışı yüzünden kardeşini sert bir şekilde uyardı. Bu duruma öfkelenen Muhammed Buğra Han hem kardeşine hem Gazneliler'e düşmanca duygular beslemeye başladı. Bu olayın ardından Gazneliler'e karşı Selçuklular'la iş birliği yapmak ve onlarla akrabalık kurmak için seferber oldu. Selçuklular'ın 1035'te Gazneliler karşısında kazandıkları zafer onu çok sevindirdi. Bu gelişmeden kaygı duyan Sultan Mesud, Buğra Han'ı yatıştırmak için 1037'de İmam Ebû Sâdık Tabânî'yi Türkistan'a gönderdi. Türkistan'da on sekiz ay kalan Tabânî, Arslan Han aracılığıyla Muhammed Buğra Han ile görüşüp Sultan Mesud ile arasını düzeltti. Muhammed Buğra Han'ın müzakerelerdeki maharetinden dolayı Ebû Sâdık Tabânî'yi çok beğendiği ve kendisine Ebû Hanîfe'yi bile gölgede bıraktığını söylediği kaydedilmektedir. Aynı yıl Buğra Han adına Mâverâünnehir'de para basıldı ve onun bölgedeki hâkimiyeti tanınmış oldu. Çıkan ayaklanmalar şiddetle bastırıldı.

Arslan Han, Muhammed Buğra Han ve diğer kardeşleri Mahmud, 435 (1043-44) yılında aralarındaki ihtilâfları hallettikten sonra iş birliği yapmak ve faaliyet sahalarını belirlemek üzere toplandılar. Alınan kararlara göre Arslan Han, Doğu Karahanlı hükümdarı olarak Balasagun ve Kâşgar bölgesini doğrudan idare edecek, Muhammed Buğra Han Taraz ve İsbicâb'da (İsficâb) ona tâbi olarak hüküm sürecek, Mahmud da devletin doğudaki topraklarını yönetecekti. Batı Karahanlılar'a karşı birlikte hareket eden üç kardeş bir süre sonra Fergana'nın bir kısmıyla Özkent'i ele geçirdiler. 448 (1056) yılında Arslan Han, Muhammed Buğra Han'ın üzerine yürüdü. Mücadelede Arslan Han mağlûp olup esir düştü ve hapse atıldı. Muhammed Buğra Han, bu olayın ardından kendini Doğu Karahanlı Devleti'nin büyük kağanı ilân edip Kıvâmüddeve lakabını aldı. Bir yıl sonra idareyi büyük oğlu ve veliahdı Hüseyin Çağrı Tegin'e bırakarak Buğra Han, aynı yıl kendi oğlu İbrâhim'i tahta çıkarmak isteyen ikinci hanımı tarafından oğlu Hüseyin ile beraber zehirlenerek öldürüldü.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh* (nşr. W. H. Morley), Kalkûta 1862, s. 23; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 211, 358; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran: 994-1040*, Edinburgh 1963, s. 178; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981, s. 49-51, 61, 270, 273, 293; a.mlf., "Karahanlılar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1987, VI, 159-160; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 304-305, 314, 316, 319-320, 325; a.mlf., "Buğra Han", *İA*, II, 761; Omelyan Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, VI, 260; Abdülkerim Özeydin, "Karahanlılar", *DiA*, XXIV, 407.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

MUHAMMED el-CEVÂD

(محمد الجواد)

Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali er-Rızâ
b. Mûsâ el-Kâzım b. Ca'fer es-Sâdık
(ö. 220/835)

İsnâaşeriyye'nin dokuzuncu imâmı.

Genellikle kabul edildiğine göre 19 Ramazan 195 (15 Haziran 811) tarihinde Medine'de doğdu. Annesi, Hz. Peygamber'in zevcesi Mâriye'nin kavminden olduğu rivayet edilen Sudan asıllı bir hanımdır. Ebû Ca'fer Muhammed "cömert" anlamındaki Cevâd'dan başka Takî, Münteceb, Necîb, Murtazâ, Kânî lakaplarıyla da anılır ve Muhammed el-Bâkır'dan ayrıt edilmesi için Ebû Ca'fer es-Sânî künyesiyle kaydedilir. Babası Ali er-Rızâ vefat ettiğinde (203/818) tek oğlu Muhammed el-Cevâd'ın henüz yedi yaşında olması o gününün Şîa toplumunda büyük tartışmalara yol açmıştır. Bazıları, dinen mükellef bile olmayan bir çocuğa imam olarak itaat edilemeyeceğini söyleyip Sünnî veya Zeydî çevrelere katılmış, bazıları Ali er-Rızâ'nın kardeşi Ahmed b. Mûsâ'yı imam kabul etmiş, bazıları da Mûsâ el-Kâzım'ı son imam telakkî eden ve onun bir gün dünyaya yeniden döneceğine inanarak vâkıfeye iştirak etmiştir. Bu gruplar, imâmete geçecek kimsenin önceki imamdan zâhirî ve bâtinî ilimleri alması gerektiğini, Muhammed el-Cevâd'ın ise dört yaşında iken babası Horasan'a gittiği için ondan gerekli ilimleri almasının mümkün olmadığını belirtmişlerdir. Buna karşılık onu imam olarak tanıyanlar kendisinin sâdık rüya, ilham yahut melek vasıtasıyla bilgilendirilebileceğini ileri sürmüşlerdir (geniş bilgi için bk. Nevbahtî, s. 73-77). Bu görüşü benimseyen İsnâaşeriyye müellifleri, Muhammed el-Cevâd'ın imâmetini temellendirmeye yönelik yaklaşımlara yer vermişlerdir. Buna göre kendisiyle ilgili mü-